

บทที่ 5

สรุปการวิจัยอภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

1. สรุปการวิจัย

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักของประเทศไทย ที่ยังรากฝังลึกอยู่กับชีวิตของคนไทย มาอย่างยาวนาน ผ่านร้อน ผ่านหนาว ดำรงอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงการปกครองหลายรูปแบบ จนกระทั่งปัจจุบันประเทศไทย ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อปี พ.ศ. 2475

ถึงวันนี้ พุทธศาสนาก็ยังดำรงอยู่คู่สังคมไทย จึงเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า หลักพระพุทธศาสนาที่มีบัญญัติไว้ในพระไตรปิฎก กับหลักการเมือง การปกครองในระบอบประชาธิปไตย ของไทยนั้น จะมีส่วนส่งเสริม สนับสนุนซึ่งกันและกันได้ และหลักธรรมาภิบาลในพระไตรปิฎก จะสามารถพัฒนาระบอบประชาธิปไตยได้อย่างไรบ้าง

การวิจัยแนวคิดธรรมาภิบาลในพระไตรปิฎก กับการพัฒนาระบอบประชาธิปไตยของไทยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงแนวคิดธรรมาภิบาลในพระไตรปิฎก กับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับหลักธรรมาภิบาลที่มีความสอดคล้องกับหลักการปกครองในระบอบประชาธิปไตยของไทย และแนวทางในการพัฒนาระบอบประชาธิปไตยของไปสู่ความเป็นธรรมาภิบาล วิธีการศึกษาเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยการศึกษาจากเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้ทรงคุณวุฒิ และดำเนินการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

จากการศึกษาค้นคว้าโดยรอบด้านพบว่า หลักพระพุทธศาสนามีความสอดคล้องต้องกัน อย่างมีนัยสำคัญกับหลักการปกครองในระบอบประชาธิปไตย อาทิ การให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคล การให้สิทธิเสรีภาพแก่นมนุษย์ควบคู่กันไปกับ ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ ความเชื่อที่ว่ามนุษย์ทุกคนมีความเสมอภาคกัน การให้ความสำคัญกับการตัดสินใจโดยใช้เสียงข้างมาก การใช้กฎหมายในการปกครอง เป็นต้น

จากความสอดคล้องต้องกันดังกล่าว เป็นแนวทางที่นำไปสู่การค้นหาคำตอบว่า หลักธรรมาภิบาลในพระไตรปิฎกนั้น มีหลักคำสอนใดบ้างที่สามารถส่งเสริม และพัฒนาระบบการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยของไทย

โดยเริ่มต้นพิจารณาสาระสำคัญของหลักธรรมาภิบาลในประเทศไทย ซึ่งมีหลักคำสอนที่สำคัญ 6 ประการ ดังนี้

1. หลักนิติธรรม
2. หลักคุณธรรม
3. หลักความถูกต้องโปร่งใส
4. หลักการมีส่วนร่วม
5. หลักสำนึกรับผิดชอบ
6. หลักประสิทธิภาพและประสิทธิผล

พอสรุปได้ว่า หลักคำสอนในพระไตรปิฎกอันมีจำนวนมากมายมหาศาล ครอบคลุมลุ่มลึกกว้างขวาง ทั้งที่เป็นกฎแห่งชีวิตและกฎแห่งธรรมชาติในทุกบริบทนั้น มีหลักคำสอนที่สามารถนำมาปรับใช้ในการส่งเสริม และพัฒนาประชาธิปไตยดังกล่าวได้อย่างชัดเจน อยู่ในวิสัยที่จะนำมาเผยแพร่ปฏิบัติ เพื่อให้เกิดผลได้อย่างจริงจัง เช่น

1. หลักการบัญญัติพระวินัย
 - การบัญญัติสิกขาบท ย่อมนำไปสู่การบังคับใช้กฎหมายอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน ประชาชนได้รับความคุ้มครองอย่างยุติธรรม
2. หลัก “สุจริตสาม”
 - ประพฤติตามอายุธรรม ย่อมนำไปสู่การเป็นคนดีในฐานะปัจเจกบุคคล
 - หลักพรหมวิหาร-บำเพ็ญการสงเคราะห์ ย่อมนำไปสู่การเป็นคนดี มีคุณธรรมในฐานะสมาชิกของสังคม
 - หลักทศพิธราชธรรม เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับการส่งเสริมของการเป็นคนดีมีคุณธรรม ในฐานะผู้ปกครองรัฐ
3. หลัก “อธิกรณ์สมณะ” เป็นการให้หลักการตัดสินข้อขัดแย้งหลัก “เขยยสีกา” เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งในการใช้หลักการถ้อยเสียงข้างมาก เพราะยึดหลักความโปร่งใส ไม่มีนอก-ไม่มีใน
4. หลัก “อปริหานิยธรรม” เป็นหลักธรรมสำหรับการมีส่วนร่วมในการปกครอง
 - หลัก “ฆราวาสธรรม” เป็นหลักอันสำคัญยิ่งในการปฏิบัติตนในการมีส่วนร่วมของประชาชน
5. หลัก “ปัพพชิตอกนิหปัจจเวกขณะ” การให้ความสำคัญกับการหมั่นพิจารณาตนเองเป็นหัวใจหลักสำคัญประการหนึ่งของหลักประชาธิปไตย คือ ปัจเจกบุคคลพึงมีสิทธิ เสรีภาพควบคู่ไปกับการรับผิดชอบในหน้าที่ ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น

หลัก “ทิส 6 (สังคาลสูตร)” เป็นหลักสำคัญที่ส่งเสริมความรับผิดชอบในหน้าที่ต่อตนเองและผู้อื่นในทุกสถานะทางสังคม

6. หลัก “จักรวรรดิ” 5 ประการ เป็นหลักสำคัญยิ่งของนักปกครองในการบริหารจัดการทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุด

หลัก “ราชสังคหะ” 4 ประการ เป็นหลักการในการบำรุงทวยราษฎร์ให้ประชาชนอยู่ในเอกภาพ (หลักการสงเคราะห์ประชาชนของพระราชา) ทั้งหมดนี้เป็นหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่ผู้วิจัยพอจะประมวลได้ภายใต้เวลาของการศึกษาค้นคว้า แต่ทั้งนี้ก็ยังอยู่ภายในกรอบแนวคิดของการนำหลักธรรมมาภิบาลในพระไตรปิฎก มาใช้ในการพัฒนาระบบประชาธิปไตยของไทยตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาในครั้งนี้

2. อภิปรายผล

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาครอบคลุมทั้งการเมือง การปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ ซึ่งปรากฏชัดเจนในรูปแบบการปกครองในอดีตผ่านระบบธรรมราชาในสมัยสุโขทัยและแทรกซึมอยู่ในสังคมไทยเสมอมากับความเป็นพุทธศาสนิกชนของคนไทยแต่จากการล่าอาณานิคมของประเทศตะวันตกบีบบังคับให้คนไทยต้องเร่งในการพัฒนาประเทศ ให้ทัดเทียมกับตะวันตกทำให้ไทยต้องรับเอาวัฒนธรรมของโลกตะวันตกมาใช้อย่างมากมาย ประกอบกับการศึกษาของวิทยาศาสตร์ที่ยังไม่มีความก้าวหน้าในยุคนั้น ซึ่งยังเข้าใจไม่ถึงซึ่งความจริงในหลักพระพุทธศาสนา ทำให้มองพระพุทธศาสนาว่าเป็นความงมงายไม่ใช่วิทยาศาสตร์จึงทำให้พระพุทธศาสนาเริ่มถดถอยออกจากสังคมไทย โดยเฉพาะปัจจัยที่สำคัญอย่างยิ่ง คือการพัฒนาระบบการศึกษาจากเดิมที่อาศัยวัดเป็นศูนย์กลาง มาเป็นรัฐเป็นศูนย์กลาง ทำให้เพิ่มช่องว่างในการเรียนรู้หลักธรรมของพุทธศาสนาของประชาชนอีกทั้งการแทรกแซงของศาสนาอื่นในระบบการศึกษาพระพุทธศาสนาถูกลดความสำคัญลงเรื่อย ๆ ส่งผลให้ประชาชน ขาดหลักในการดำรงชีวิตอย่างถูกต้อง เป็นผลให้เกิดปัญหาสังคมในทุก ๆ ด้าน ประเทศไทยซึ่งเกิดจากการที่ประชาชนส่วนใหญ่ ขาดศีลธรรมยึดเหนี่ยว จึงแปรสภาพจากธรรมรัฐ เป็นอธรรมรัฐในที่สุด ระบบการเมืองของไทยจึงเต็มไปด้วยการฉ้อฉล การทุจริตคดโกง การต่อสู้เพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว โดยละเลยผลประโยชน์ของประชาชน ซึ่งเป็นผลทำให้นโยบายของรัฐละเลยศีลธรรม และส่งเสริมอบายมุข ซึ่งเป็นวงจรทำให้ประชาชนขาดศีลธรรมมากยิ่งขึ้น

สภาพสังคมไทยที่กำลังกำลังไปสู่ความไร้ศีลธรรมมาเป็นเวลานาน ทำให้ทุกส่วนของสังคมอยู่ในสภาพที่สร้างปัญหาให้แก่ประเทศชาติ ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคเอกชน หรือภาคประชาชน ดังนั้นการที่จะฟื้นฟูความเป็นธรรมรัฐหรือธรรมาภิบาลให้แก่สังคมไทยอีกครั้งหนึ่ง จึงต้องแก้ไขในทุก ๆ ส่วนพร้อมกัน โดยการสร้างกลไกการปกครองที่ดี ตามหลัก good governance ในขณะเดียวกัน ต้องเร่งรีบฟื้นฟูหลักธรรมในพระพุทธศาสนาให้กลับมามีบทบาทต่อการดำรงชีวิตประจำวันในสังคมไทยอีกครั้ง

ปัญหาของประเทศไทยทั้งทางการเมืองการปกครอง, เศรษฐกิจ และสังคมทั้งหมดล้วนเกิดจากการขาดหลักธรรมในการทำหน้าที่และดำรงชีวิต ซึ่งการแก้ไขปัญหาอยู่ที่การนำหลักธรรมคืนกลับมาสู่การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งมีแม่บทในการพัฒนาประเทศโดยอาศัยหลักใน จักรวรรดิสูตร ในส่วนของการปกครองผู้นำในทุกระดับต้องอาศัยหลัก ทศพิธราชธรรม และบริหารงานโดยใช้หลัก ราชสังคหะวัตถุ 4 เพื่อมาทดแทนระบบเศรษฐกิจแบบเอารัดเอาเปรียบ

การพัฒนาสังคมต้องวางรากฐานให้ประชาชนมีความเห็นที่ถูกต้อง มีความประพฤติตามหลักฆราวาสธรรม และหลักสุจริตสาม ขณะที่การทำหน้าที่ของตนเองต่อผู้อื่นก็ใช้หลัก อปรีหานิยธรรม หรือ ทิศาในสังคาลสูตร

การนำแนวคิด “ธรรมาภิบาล” มาใช้กับการบริหารนโยบายของประเทศนั้น หากเราเพียงแต่ลอกเลียนแบบหรือนำเอาวิธีคิดของชาติตะวันตกมาใช้อย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงสถานะความเป็นจริงในเรื่องของเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวิถีชีวิตประจำวันของคนในประเทศอย่างสอดคล้องแล้ว อาจก่อให้เกิดผลเสียมากกว่าผลดีได้ ขณะเดียวกันประเทศไทยเป็นประเทศที่มีประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ ดังนั้น การนำเอาหลักคำสอนขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้ามาประยุกต์ใช้ให้เข้ากับสถานการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันของสังคมไทยก็จะทำให้ประเทศชาติสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้แนวคิดที่เรียกว่า “เศรษฐกิจแบบพอเพียง” อันเป็นพระราชดำริขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ซึ่งทรงเห็นความสำคัญในการนำหลักการของพระพุทธศาสนาเข้ามาประยุกต์ใช้เพื่อเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของชาติเช่นกัน

3. ข้อเสนอแนะ

3.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ได้แก่

3.1.1 ประเทศไทยควรมีการปฏิรูปการเมืองในด้านวัฒนธรรมและวิถีชีวิต ให้สอดคล้องกับการปฏิรูปการเมืองในด้านโครงสร้างการปกครองที่ได้ดำเนินการไปแล้ว โดยนำหลักคำสอนในพระพุทธศาสนามาใช้ในการส่งเสริม และพัฒนาระบบประชาธิปไตยของไทยทั้งในจิตสำนึกและพฤติกรรม กระบวนการพัฒนามีทั้งปรีชาญาณ อันหมายถึง การเผยแพร่หลักคำสอนปฏิบัติ อันหมายถึง การนำหลักคำสอนมาปฏิบัติอย่างจริงจัง และปฏิเวธ อันหมายถึง เกิดผลจากการปฏิบัติอย่างแท้จริง

3.1.2 การขับเคลื่อนกระบวนการนี้ จะเป็นไปได้ทั้งในเชิงนโยบายและปฏิบัติต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขสำคัญคือ รัฐบาลจะต้องตระหนักถึงความสำคัญของหลักธรรมาภิบาลอย่างแท้จริง และควรประกาศให้เป็นวาระแห่งชาติอย่างชัดเจน

3.1.3 การน้อมนำศาสนาธรรมมาใช้ในการส่งเสริมและพัฒนาระบบประชาธิปไตยของไทย มิได้จำกัดเฉพาะศาสนาพุทธเท่านั้น เนื่องจากสังคมไทยเป็นสังคมพหุนิยมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม สำหรับศาสนชนผู้นับถือศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม หรือศาสนาอื่นใด ก็พึงสนับสนุนให้มีการน้อมนำศาสนาธรรมของแต่ละศาสนาใช้ในการส่งเสริม และพัฒนาประชาธิปไตยของศาสนิกชนนั้นๆ ด้วยเช่นกัน (สุวัฒนา เพชรทองคำ: 2540)

3.2 ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ ได้แก่

ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทยปัจจุบันนี้ เกิดจากการที่คนในสังคมทำตัวเหินห่างจากหลักธรรม โดยเฉพาะปัญหาในการเมืองจะเห็นว่ามีความวุ่นวาย ถ้าหากพักการเมืองหรือผู้ปกครอง ประกอบกิจกรรมทางการเมืองบนพื้นฐานของพุทธธรรมแล้ว ภาพพจน์ทางการเมืองก็จะดีขึ้น จะเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชาติ รัฐและศาสนาจะต้องประสานร่วมมือกันพัฒนาสังคม คือศาสนาพัฒนาในด้านจิตใจของประชาชนให้มีการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง มีศีลธรรมประจำใจ ส่วนรัฐก็ทำหน้าที่ในการสนับสนุนกิจกรรมของทางศาสนา และบริหารประเทศให้มีความมั่นคง ศาสนาไม่ควรปฏิเสธการเมือง และการเมืองก็ไม่ควรปฏิเสธศาสนาแต่การเข้าไปเกี่ยวข้องกันนั้นควรที่จะจัดการมุ่งหวังประโยชน์ของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งแต่ควรยึดประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การที่คนในสังคมไม่สามารถที่จะใช้ชีวิตอย่างถูกต้องได้จนทำให้เกิดความวุ่นวายในสังคม เกิดความแตกแยกในเรื่องความคิด ซึ่งต่างฝ่ายก็มักจะคิดว่าความคิดของตนเองนั้นถูกต้องเสมอไม่มีใครยอมใคร จนกลายเป็นความแตกแยกของคนในสังคม ที่สุดเนื่องจากทิว มานะของแต่ละฝ่าย และอีกประการหนึ่งก็คือ สังคมไทย กลายเป็นสังคมที่ขาดหลักการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง เพราะเนื่องจากการไม่เข้าใจในหลักธรรมที่ดีพอ และการยึดถือปฏิบัติใน

วัฒนธรรมที่ผิดอย่างหนึ่งแน่นอน นั่นเอง ทั้งที่ก็มีตัวอย่างของคนที่ดีในสังคมไทยให้เห็นอย่างมากมาย แต่ก็ไม่สามารถเป็นที่สนใจของผู้คนเท่าใดนัก เพราะตัวอย่างที่ไม่ดีก็มีอีกมาก ลักษณะของสังคมไทยจึงเหมือนกับการต่อสู้ระหว่างธรรมะกับอธรรม ซึ่งดูเหมือนจะมีพลังพอๆ กัน ดังนั้น สิ่งที่จะช่วยขจัดปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ก็คือ ธรรมะ หากทุกคน ทุกฝ่ายในประเทศยึดเอาธรรมเป็นที่ตั้งแล้ว ก็มีความคิดที่ถูกต้องตามหลักธรรมาภิบาล สามารถที่จะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันร่วมแรงร่วมใจกันการพัฒนาประเทศชาติให้มีความเจริญรุ่งเรือง ผู้ปกครองก็ควรมีคุณธรรมจริยธรรมในการปกครองมุ่งประโยชน์ของส่วนรวมมากกว่าส่วนตัว ไม่ใช่อำนาจในทางที่ผิด รัฐจะต้องพัฒนาเศรษฐกิจและศีลธรรมไปพร้อมๆ กัน จึงจะถึงเป้าหมายของการปกครองได้ ดังนั้นหลักธรรมาภิบาลในพุทธศาสนาจึงนับว่ามีประโยชน์อย่างมาก จึงควรที่จะนำหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้กับสังคมไทยโดยเฉพาะผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา อย่างเป็นรูปธรรมและผู้ที่จะต้องเป็นผู้นำหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา ยึดถือเป็นข้อปฏิบัติก็คือชนชั้นระดับ ผู้ปกครองระดับ เพราะจะเป็นตัวอย่างให้แก่ประชาชนทั่วไปยึดถือปฏิบัติตาม ตลอดจนองค์กรในพระพุทธศาสนาองค์กรต้องเผยแผ่และสนับสนุนให้คนในสังคมไทยที่นับถือพระพุทธศาสนาให้ความสนใจในหลักธรรมพร้อมที่จะนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ไปเป็นข้อปฏิบัติจะเกิดความ

ในหลักธรรมาภิบาลทางพระพุทธศาสนาเน้นความสำคัญของผู้นำซึ่งมีบทบาทในการกำหนดความเป็นไปทั้งหมดของสังคม รูปแบบการปกครองที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมักกล่าวถึงความเป็นธรรมราชา ซึ่งเป็นหลักการปกครองที่ดีที่สุดในแนวคิดพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้นำไม่ใช่แค่เป็นเพียงผู้นำในเชิงอำนาจเท่านั้นแต่ต้องเป็นผู้นำในด้านจิตวิญญาณอีกด้วย

การปกครองของไทยในปัจจุบันนั้นเป็นการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ซึ่งระบอบนี้มีผู้นำใน 2 ระดับ คือองค์พระมหากษัตริย์ และนายกรัฐมนตรี ในส่วนขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางพระองค์และปฏิบัติพระราชกรณียกิจตามหลักทศพิธราชธรรมของพระพุทธศาสนาได้อย่างครบถ้วน เป็นต้นแบบให้ผู้นำในระดับรองๆ ลงมาควรยึดถือเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตน

ในส่วนของผู้นำทางการเมืองซึ่งได้แก่นายกรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรี ตลอดจนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในกระทรวง ทบวง กรมต่างๆ ซึ่งเป็นผู้กำหนดทิศทางความเป็นไปของประเทศชาติ แต่การปฏิบัติตนเพื่อเป็นแบบอย่างแก่ประชาชนยังบกพร่องอยู่มาก ถ้าผู้นำยังคงมีมาตรฐานความประพฤติที่ต่ำอยู่ก็ยากที่จะทำให้ประชาชนมีความประพฤติที่ดีงามได้

การสร้างสังคมที่ดีจะต้องประกอบด้วยบุคคลที่ดีส่วนใหญ่สังคมไทยยังขาดต้นแบบที่ดีให้ประชาชนยึดถือ ผู้นำทางการเมืองจะต้องเป็นต้นแบบให้แก่ประชาชนในการฟื้นฟูศีลธรรมให้คืนกลับแก่สังคม เป็นการลงทุนที่ง่าย ๆ โดยไม่ต้องใช้อะไรมากนอกจากความตั้งใจจริงแต่ให้ผลตอบแทนที่ยิ่งใหญ่แก่ประเทศชาติเป็นการปฏิรูปการเมืองอย่างแท้จริง

การประพาศิตนเป็นแบบอย่างให้แก่ประชาชนมีรูปแบบปรากฏในประวัติศาสตร์ เช่นในสมัยสุโขทัย พระมหาจักรพรรดิให้มีการแสดงธรรมในทุกวันพระโดยพระองค์เป็นผู้นำในการฟังธรรมทุกครั้งและบ่อยครั้งทรงแสดงธรรมด้วยตนเอง ในยุคปัจจุบันอาจปรับเปลี่ยนให้เข้ากับยุคสมัยโดยนายกรัฐมนตรีเข้าวัดในทุกวันอาทิตย์เพื่อเป็นผู้นำประชาชนในการประกอบพิธีกรรม เช่น เป็นผู้อาราธนาศีล และให้มีการถ่ายทอดให้แก่ประชาชนทั่วประเทศเพื่อประกอบพิธีกรรมพร้อมกัน เพื่อเป็นการสร้างให้สังคมปฏิบัติตาม

นอกจากนี้รัฐบาลจะต้องกำหนดเป็นนโยบายให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จะต้องเข้าวัดปฏิบัติธรรมอย่างสม่ำเสมอโดยกำหนดเป็นรูปธรรมที่วัดผลได้ เช่นกำหนดว่าข้าราชการจะต้องเข้าวัดปฏิบัติธรรมปีละไม่ต่ำกว่า ๒๖ ครั้ง หรือเดือนละอย่างน้อย 2 ครั้ง หากผู้ใดปฏิบัติไม่ครบเกณฑ์ที่กำหนดจะไม่สามารถเลื่อนตำแหน่งหรือรับตำแหน่งสำคัญๆ ของชาติได้ซึ่งเมื่อผู้ใหญ่ในบ้านเมืองเข้าวัดปฏิบัติธรรมอย่างสม่ำเสมอแทนที่จะเอาเวลาไปติดกอล์ฟหรือหมกมุ่นอยู่กับอบายมุข พระธรรมจะช่วยขัดเกลาจิตใจของคณะรัฐมนตรีและข้าราชการให้มีจิตใจซื่อสัตย์สุจริต มุ่งมั่นทำประโยชน์แก่ประเทศชาติ ซึ่งจะส่งผลให้ประชาชนทั้งประเทศประพฤติปฏิบัติตนตาม ประเทศไทยจะมั่นคงและมีความเจริญในทุกๆ ด้าน

3.2.1 กระบวนการทางสังคม (Socialization) ที่จะหล่อหลอมกล่อมเกลา หรือปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตคนได้นั้นขึ้นอยู่กับสถาบันสำคัญคือ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา และสถาบันสื่อมวลชน การนำวาระแห่งชาติอันเป็นนโยบายสาธารณะ (Public Policy) ไปแปลงเป็นการปฏิบัติ (Policy Implementation) จึงต้องผลักดันผ่านสถาบันหลักดังกล่าวข้างต้น (อารีรัตน์ วัฒนสิน: 2545)

3.2.2 แนวคิดธรรมาภิบาลและการพัฒนาระบอบประชาธิปไตยจะต้องแพร่หลายและขยายผลอยู่ในทุกสถาบัน อาทิ ประชาธิปไตยในครอบครัว ประชาธิปไตยในโรงเรียน

3.2.3 สถาบันศาสนาต้องแสดงบทบาทในการส่งเสริม และพัฒนาประชาธิปไตยในสังคมไทยให้มากขึ้น ทั้งในด้านการเผยแพร่หลักคำสอน และจัดกิจกรรมทางศาสนา โดยสามารถเชื่อมโยงศาสนธรรมมาส่งเสริมจิตสำนึก และพฤติกรรมประชาธิปไตยของพลเมืองอย่างบูรณาการเพื่อให้สังคมไทยก้าวสู่ความเป็นสังคมประชาธิปไตยยิ่งขึ้น (อภิชาติ คำดี 2549: 147-148)

3.2.4 สถาบันสื่อมวลชน อันประกอบด้วยสื่อหนังสือพิมพ์ สื่อวิทยุ สื่อโทรทัศน์ และอีกสื่อหนึ่งที่เกิดขึ้นในยุคไร้พรมแดนก็คือ สื่ออินเทอร์เน็ต ในสังคมปัจจุบันต้องยอมรับว่าสื่อเหล่านี้มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อ ความเชื่อ ค่านิยม ความคิด และวิถีชีวิตของพลเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่ง สื่อโทรทัศน์ สื่อจึงเป็นได้ทั้งตัวจุดรั้ง หรือตัวกระตุ้นการพัฒนาประชาธิปไตยในสังคมไทย ในวาระแห่งชาติที่จะนำหลัก ธรรมาภิบาลในพระพุทธศาสนามาใช้ในการส่งเสริม และพัฒนาประชาธิปไตย จึงต้องมีสื่อเป็นกลไก

สำคัญในการขับเคลื่อนกระบวนการนี้ให้ประสบความสำเร็จ ผู้วิจัยเองมีความเห็นว่า การปฏิรูปใดๆ ก็ตามมีอาจประสบความสำเร็จได้โดยหากปราศจากการปฏิรูปสื่อ

3.3 ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ ได้แก่

ควรที่จะมีการศึกษาถึงการนำหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนามาใช้ในการแก้ไขปัญหาสังคมในปัจจุบัน โดยเฉพาะในเรื่องของศีลธรรมและจริยธรรมของคนในสังคมไทย ซึ่งนับวันจะยิ่งเสื่อมโทรมไปทุกที ทั้งที่ประเทศไทยมีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่าควรมีการศึกษาวิจัยแนวความคิดทางการเมืองทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ การประยุกต์ใช้หลักธรรมาธิปไตยในพระไตรปิฎกเพื่อแก้ปัญหาทางการเมืองการปกครองของไทยด้วย เพราะถือว่าหลักธรรมาธิปไตย ในพระไตรปิฎกนั้นจะมีส่วนในการกล่อมเกล้าทำทีในการปฏิบัติต่อกันตามอุดมการณ์ทางการเมืองให้ดีขึ้น โดยเฉพาะในเรื่องคุณธรรมและจริยธรรมของผู้ปกครอง

ในการวิจัยครั้งต่อไปควรมีการวิจัยในประเด็นดังต่อไปนี้

1. ควรวิจัยเกี่ยวกับเรื่อง บทบาทของพระพุทธศาสนาจะมีส่วนช่วยพัฒนาแนวคิดในหลักธรรมาภิบาลให้เกิดขึ้นกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตยได้อย่างไร
2. ควรวิจัยเกี่ยวกับเรื่อง แนวคิดธรรมาภิบาลและผลกระทบจากกระแสโลกาภิวัตน์ในประเทศไทย
3. ควรวิจัยเกี่ยวกับเรื่อง การนำหลักธรรมาภิบาลไปใช้ในการพัฒนาในหน่วยงานต่างๆ ที่ผู้วิจัยทำงานอยู่ในปัจจุบัน เช่น การใช้หลักธรรมาภิบาลในการเสริมสร้างความร่วมมือกับเครือข่ายภาคประชาชนของเทศบาลตำบลละหาร กับ การแก้ไขปัญหาการทุจริตคอร์รัปชันให้เกิดความต่อเนื่องและยั่งยืน เป็นต้น

การสร้างรัฐโดยปราศจากหลักธรรมของศาสนาย่อมไม่เป็นธรรมรัฐอย่างแน่นอน การสร้างอุดมการณ์ของชาติโดยไม่อิงอยู่กับเรื่องวัตถุนิยมและความโลภตามรูปแบบลัทธิบริโภคนิยมที่เคยครอบงำสังคมไทยมาเป็นเวลานาน จึงจะเป็นการแก้ไขปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจได้อย่างแท้จริง และนำมาซึ่งการเมือง การปกครองแบบ “ธรรมรัฐ” หรือ “ธรรมาภิบาล” ได้อย่างแท้จริง

การพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นธรรมาภิบาลไม่ใช่หนทางที่เป็นไปไม่ได้ และไม่ใช่สิ่งที่ยาก ทั้งหมดเพียงแต่อาศัยความร่วมมือและความตั้งใจจริงจากผู้นำ และประชาชนในการประพฤติ ปฏิบัติตนตามแนวทางของพระพุทธศาสนา

ถ้าหากนำแนวความคิดธรรมาภิบาลในพระไตรปิฎก มาใช้ในการพัฒนาระบบประชาธิปไตย ดังที่ผู้วิจัยนำเสนอนี้ ประสบความสำเร็จในสังคมไทย ทำให้ประชาธิปไตยของไทยพัฒนาขึ้น ทั้งในแง่ของระบบการเมืองและชีวิตของพลเมือง สามารถส่งผลให้ระบบประชาธิปไตยตอบสนองต่อความต้องการของประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ นำไปสู่สังคมไทยที่มีความสันติสุข หากความคาดหวังดังกล่าวนี้ ปรากฏเป็นจริงขึ้นมาในสังคมไทยวันใด ณ เวลานั้น ผู้วิจัยมีความเชื่อว่า ประชาชนชาวไทยทั้งหลายย่อมมีความภาคภูมิใจ ในทุกครั้งที่ได้ยินคำว่า “ประชาธิปไตยแบบธรรมาภิบาล”

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมมีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในหลายแห่งในรูปแบบที่แตกต่างกัน ตามสถานะของผู้ฟัง ดังนั้นการนำเอาหลักคำสอนของพระพุทธองค์มาประยุกต์ใช้ให้เข้ากับสถานการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันของสังคมไทย ก็จะทำให้ประเทศชาติสามารถดำรงอยู่ได้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ประเทศไทยควรมีการกำหนดยุทธศาสตร์เพื่อเสริมสร้างหลักธรรมาภิบาลในการบริหารจัดการประเทศเพื่อการพัฒนา และเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคมโดยให้ความสำคัญกับ

3.3.1 การเสริมสร้าง และพัฒนาวัฒนธรรมประชาธิปไตยและหลักธรรมภิบาลให้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตในสังคมไทย โดยสร้างการเรียนรู้ ปลุกฝังจิตสำนึก ค่านิยมวัฒนธรรมประชาธิปไตยและธรรมาภิบาลแก่เยาวชน และประชาชนทุกระดับ อย่างต่อเนื่องและจริงจัง พร้อมทั้งพัฒนาภาวะความเป็นผู้นำประชาธิปไตยที่มีคุณธรรม จริยธรรม และธรรมาภิบาลในสังคมทุกระดับเพื่อให้เป็นแบบอย่างที่ดีในสังคม ตลอดจนวางรากฐานกระบวนการประชาธิปไตยให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และเพิ่มประสิทธิภาพกลไกและกระบวนการตรวจสอบการใช้อำนาจอธิปไตยและการเมืองให้เข้มแข็งและเป็นอิสระมากขึ้น

3.3.2 เสริมสร้างความเข้มแข็งของภาคประชาชนให้สามารถเข้าร่วมการบริหารจัดการประเทศโดยส่งเสริมให้ประชาชนรวมตัวและรวมกลุ่มสร้างเครือข่ายการทำงานร่วมกันให้เข้มแข็ง ส่งเสริมให้เข้าถึงกระบวนการยุติธรรมอย่างเท่าเทียมกัน และร่วมในกระบวนการบริหารจัดการประเทศให้เกิดความเป็นธรรมและความโปร่งใสในการพัฒนาประเทศ เสริมสร้างความเข้มแข็งและสร้างเครือข่ายการทำงานของกลไกตรวจสอบภาคประชาชนเพื่อติดตามตรวจสอบการใช้อำนาจอธิปไตยได้อย่างเข้มแข็งมีประสิทธิภาพ

3.3.3 สร้างภาคีราชการที่มีประสิทธิภาพและมีธรรมาภิบาล เน้นการบริการแทนการกำกับควบคุมและทำงานร่วมกับหุ้นส่วนการพัฒนา เน้นการพัฒนาประสิทธิภาพและความคุ้มค่าในการปฏิบัติการกิจด้วยการปรับบทบาทโครงสร้างและกลไกการบริหารจัดการภาครัฐและรัฐวิสาหกิจให้มีประสิทธิภาพ ทันสมัย ลดการบังคับควบคุม คำนึงความต้องการของประชาชน และทำงานร่วมกับหุ้นส่วนการพัฒนา เพิ่มบทบาทภาคเอกชนในกิจการของรัฐวิสาหกิจเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการให้บริการสาธารณะและลดภาระการลงทุนของภาครัฐ ตลอดจนพัฒนากลไกการกำกับดูแลที่เข้มแข็งให้เกิดการแข่งขันที่เป็นธรรม โปร่งใส โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ของประเทศและคุ้มครองผู้ใช้บริการ โดยดำเนินการควบคู่ไปกับการปลูกฝังจิตสำนึกข้าราชการไทยให้เห็นความสำคัญและยึดมั่นในหลักธรรมาภิบาล และปฏิบัติตามกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการเปิดเผยข้อมูลข่าวสารอย่างเคร่งครัด

3.3.4 การกระจายอำนาจการบริหารจัดการประกาศสู่ภูมิภาค ท้องถิ่น และชุมชน เพิ่มขึ้นต่อเนื่องโดยพัฒนาศักยภาพ และกระจายอำนาจการตัดสินใจให้ท้องถิ่นมีบทบาทสามารถรับผิดชอบในการบริหารจัดการสาธารณะ ตลอดจนแก้ไขปัญหาที่ตอบสนองความต้องการของประชาชนในพื้นที่ และสามารถสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจ และสังคมให้แก่ท้องถิ่นอย่างแท้จริง พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง

3.3.5 ส่งเสริมภาคธุรกิจเอกชนให้เกิดความเข้มแข็ง สุจริต และมีธรรมาภิบาล โดยมีมาตรการส่งเสริมและสร้างแรงจูงใจให้ธุรกิจเอกชนทั้งที่จดทะเบียนในตลาดหลักทรัพย์และธุรกิจเอกชนทั่วไปเป็น “บรรษัทภิบาล” เพิ่มมากขึ้น สร้างจิตสำนึกในการประกอบธุรกิจอย่างซื่อสัตย์ ยุติธรรมต่อผู้บริโภคและเป็นธรรมต่อธุรกิจคู่แข่ง พร้อมทั้งยึดมั่นในความรับผิดชอบต่อสังคม แบ่งปันผลประโยชน์คืนสู่สาธารณะ ตลอดจนสนับสนุนสถาบันวิชาชีพธุรกิจประเภทต่างๆ ให้มีบทบาทในการสร้างธรรมาภิบาลแก่ภาคธุรกิจมากขึ้น

3.3.6 การปฏิรูปกฎหมาย กฎระเบียบและขั้นตอนกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเพื่อสร้างความสมดุลในการจัดสรรประโยชน์จากการพัฒนา ด้วยการเปิดโอกาสให้ภาคีและกลุ่มต่างๆ มีส่วนร่วมในการเสนอแนะและตรากฎหมายเพื่อประสานประโยชน์ของภาคส่วนต่างๆ ให้เสมอภาค มีความสมดุล โดยการปฏิรูปกฎหมายเพื่อสร้างความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ ลดการใช้ดุลพินิจของข้าราชการและเจ้าหน้าที่ รวมทั้งสร้างความเข้มแข็งของกลไกการบังคับใช้กฎหมาย โดยเฉพาะกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการประกอบธุรกิจ เพื่อสร้างความเป็นธรรมต่อผู้ประกอบการขนาดเล็กและผู้ประกอบการใหม่

3.3.7 การรักษาและเสริมสร้างความมั่นคงเพื่อสนับสนุนการบริหารจัดการประเทศ
 ผู้ดูแลภาพและความยั่งยืน โดยการพัฒนาศักยภาพบทบาท และภารกิจของหน่วยงานด้านการป้องกัน
 ประเทศ ความมั่นคง และการรักษาความสงบเรียบร้อย ให้มีประสิทธิภาพมีความพร้อมในการป้องกัน
 ประเทศและตอบสนองต่อภัยคุกคามในทุกรูปแบบสถานการณ์ได้ฉับไว พร้อมทั้งผนึกพลังร่วมกับ
 ภาคส่วนต่างๆ ดำเนินการป้องกันและพัฒนาประเทศให้สามารถพิทักษ์รักษาเอกราช สถาบัน
 พระมหากษัตริย์ ผลประโยชน์ของชาติ และการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยอันมี
 พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข รวมทั้งสามารถสร้างความมั่นคงของประชาชนและสังคมให้มี
 ความอยู่รอดปลอดภัยโดยยึดหลักธรรมาภิบาลในทุกระดับเข้าใจอย่างถ่องแท้ มีสติปัญญา ไม่หลงใหล
 ไปตามกระแสของสังคม ที่หมุนเวียนแปรเปลี่ยนไปตลอดเวลา

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาที่สำคัญ คือ การปรับภาพพจน์ของพระพุทธศาสนา
 ในสายตาของประชาชนให้ดีขึ้น รัฐต้องเป็นผู้นำในการพัฒนาพระพุทธศาสนา โดยต้องเปลี่ยนแปลง
 ทักษะคติ ค่านิยมที่มีต่อพระพุทธศาสนาของประชาชนใหม่ ว่าหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา
 ไม่ใช่สิ่งที่ล้าสมัย ซึ่งสามารถทำได้โดยไม่ยาก ทั้งนี้เพราะในโลกวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ได้ยอมรับ
 ความจริงในพระพุทธศาสนามากขึ้น ถูกต้องตรงกับข้อเท็จจริงในทางวิทยาศาสตร์ เช่น หลักความรู้
 ด้านจักรวาลวิทยา ซึ่งพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงโลกกลม และการมีจักรวาลที่นับไม่ถ้วน ซึ่งใน
 ปัจจุบันเพิ่งค้นพบเมื่อไม่นานนี้ การไม่มีตัวตนของวัตถุซึ่งตรงกับหลักควอนตัมฟิสิกส์ อันเป็นหลัก
 ฟิสิกส์สมัยใหม่ การกำเนิดชีวิตมนุษย์ในครรภ์มารดา ซึ่งพุทธศาสนาบรรยายไว้อย่างละเอียด ตรง
 กับความรู้ด้านการแพทย์อย่างยิ่ง ซึ่งหลักธรรมในพระพุทธศาสนามากมายที่สอดคล้องกับความรู้
 ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่อย่างอัศจรรย์ หรือแม้แต่ความรู้ด้านปรัชญา เช่น หลักการเวียนว่ายตายเกิดใน
 พระพุทธศาสนา ก็ถูกทดสอบในทางวิทยาศาสตร์จนได้ข้อสรุปว่า น่าจะเป็นความจริงจากผลงาน
 การวิจัยของ ศาสตราจารย์รีด เดวิสส์ (อินทรีตัน ยอดบางเตย 2547: 89-94) ที่ค้นคว้าเรื่องการ
 เวียนว่ายตายเกิดในแบบวิทยาศาสตร์ การค้นคว้าเรื่องแสงออรา ซึ่งคนไทยเรียกว่าแสงแห่งชีวิต ซึ่ง
 เป็นปริศนาอยู่ถึงทุกวันนี้ว่าเป็นพลังงานชนิดใดกันแน่ การเผยแพร่ความรู้เหล่านี้จะช่วยให้ประชาชนมี
 ทักษะคติต่อพระพุทธศาสนาว่าเป็นสิ่งที่ทันสมัย ไม่ใช่เป็นเรื่องทิ้งมลายแต่อย่างใด การสร้างภาพพจน์ที่
 ดีจะช่วยยกระดับให้ประชาชนกลับมาเรียนรู้หลักพระพุทธศาสนามากขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้สังคมมี
 ความสงบสุข และมีผลต่อระบบการเมืองการปกครองไปในทางที่ดียิ่งๆ ขึ้น